

Os ditos do derradeiro en falar: notas de fraseoloxía dálmata

Sayings of a last speaker: Notes of Dalmatian phraseology

Nikola Vuletić

Sveučilište u Zadru

nvuletic@unizd.hr

Resumo: O obxectivo desta contribución é ofrecer unha primeira aproximación aos problemas de fraseoloxía do dálmata moderno, lingua románica autóctona dunha parte da costa oriental do Adriático. Abordaremos en primeiro termo as dificultades de tipo metodolóxico, sobre todo as relacionadas coas fontes (o corpus textual do dálmata moderno é moi fragmentario e na maior parte provén dun único informante, Tuóne Udáina, considerado amais o último falante desta lingua). Fixarémonos a seguir na análise das unidades fraseolóxicas nos textos dispoñíbeis. Farémolo centrándonos no nivel estrutural, mentres que o nivel de uso problematizarase en relación co feito de que a comunidade dalmatófona xa non existía no momento de seren recollidos os textos. En canto aos aspectos analizados da fraseoloxía do dálmata moderno cómpre dicir que este coincide esencialmente coas variedades vénetas e co italiano, o que se explica non só polo contacto lingüístico entre as variedades románicas en cuestión, senón sobre todo polo feito de que o véneto era a primeira lingua e a lingua cotiá dos falantes de dálmata, mentres que esta, no século XIX usábase só en grupos e contextos moi restrinxidos.

Palabras clave: dálmata, fraseoloxía, italiano, Krk, Tuóne Udáina, véneto.

Abstract: The aim of this contribution is to make a first attempt at analysing phraseological problems in modern Dalmatian, the vernacular romance language of part of the Eastern Adriatic coast. First, the methodological problems will be enumerated, especially those related to sources (the textual corpus of modern Dalmatian is very fragmented and most of it comes from only one speaker, Tuóne Udáina, considered the last speaker of this language). Then, analysis of phraseological units from available texts will be provided. We focus on the structural level, as the use level is problematic, given that at the time the texts were collected, the Dalmatian speaker community had already disappeared. We analyse several aspects of modern Dalmatian phraseology, noting that this language is very similar to Venetian and Italian, due not only to linguistic contact between these romance varieties but also due to the fact that Venetian was the

---

Data de recepción 16/04/2012. Data de aceptación 30/05/2012.

first and usual language of Dalmatian speakers, whereas Dalmatian, in the 19th century, was only used in very restricted groups and contexts.

Keywords: Dalmatian Romance, Italian, Krk, phraseology, Tuóne Udáina, Venetian.

1. O dálmata no século XIX: nocións básicas

O dálmata, a lingua románica autóctona dunha parte da costa oriental do Adriático, falada na Idade Media nunha ducia de enclaves romances dentro dun contínuum compacto eslavo (croata), viu o seu territorio reducido xa a inicios do século XVI á parte meridional da illa de Krk (en italiano *Veglia*, en dálmata *Vikla*). Entre os séculos XVI e XVIII o sur da illa foise croatizando progresivamente, de xeito que no século XIX o dálmata falábase xa só na vila de Krk, onde era a lingua dunha parte do pobo, sobre todo dos pescadores e mais do campesiñado, mentres que a lingua dominante era a variedade local do véneto. O dálmata de Krk, chamado *veklisún* polos seus falantes, é a única variedade desta lingua sobre a que temos un mínimo coñecemento da morfoloxía e tamén da sintaxe, grazas sobre todo a Matteo Giulio Bartoli quen, no mes de setembro de 1897, puido entrevistar a Tuóne Udáina, Búrbur para os achegados, quen uns meses máis tarde, o 10 de xuño de 1898, perdía a vida nun accidente de traballo. Segundo a crenza universal e seguindo as afirmacións do mesmo Bartoli (1906, I, § 16), con el morre tamén o dálmata. Sexa verdade ou non ¹, o que parece certo é que as persoas que a Bartoli lle serviron de guía pola vila, non souberon indicarlle ninguén máis capaz de falar o *veklisún*. Antonio Ive (1886:116), outro lingüista que entrevistara a Udáina, referíase a este xa no ano 1886 como “l’ultimo, se così è lecito esprimersi, di una generazione ormai spenta, l’ultimo dei Veglioti”.

Porén, cómpre ter en conta que o mesmo Tuóne Udáina non foi naquela altura capaz de se expresar de maneira fluída na lingua da cal chegou a ser sinónimo, pois o malafortunado vello era máis ben, como afirmaba Zamboni (1990:225), un *semiparlante* (semifalante) que, segundo informa Bartoli (1906, I, § 33), na época das entrevistas (ano 1897) levaba xa máis ou menos vinte anos sen falar dálmata. É difícil ilustrar as competencias lingüísticas de Tuóne Udáina nun espazo tan limitado, pero sirva de exemplo o seguinte fragmento, cun comentario de Bartoli (1906, II, § 42, c. 37) en alemán: “*la setimuón avás sis dái: el siápto fero la domiènka o fiásta, kun ke blaite mi siñaur. Lóinik [unsicher,; “a semana ten seis días: o sétimo é la domienka ou fiasta, como queira, o meu señor. lóinik [inseguro, logo loinko dúas veces], muart [dúas veces]... Esquecéronlle os demais nomes”*. Tuóne Udáina era simplemente a persoa que entre todos os habitantes da vila mellor lembraba o dálmata, pero que en ningún momento da súa vida fora a súa primeira lingua (L1) e que dentro do seu complexo repertorio lingüístico (véneto, italiano, croata, nocións básicas tamén de friulano e alemán) ocupara sempre a posición dunha “lingua baixa” ². A primeira lingua de Tuóne Udáina foi morte a variedade local do véneto. A respecto das controversias

---

1 Hai quen, en base a testemuñas dos habitantes de Krk nacidos nas primeiras décadas do século XX, pon en dúbida esta idea. (Strčić 1998: 260).

2 Para a terminoloxía do modelo relativístico de Žarko Muljačić, ben coñecido no ámbito galego (Muljačić 2001).

relacionadas co seu coñecemento de croata e a primeira lingua da súa nai, véxanse traballos recentes de Muljačić (2005, 2006, 2008).

Nos primeiros días, Udáina adoitaba falarlle a Bartoli nun véneto rexional dalmatizado, máis que nun dálmata venecianizado. Foi case ao cabo dun mes, xa cara ao remate das entrevistas, cando Bartoli finalmente puido rexistrar unha serie de textos (1906, II, §§ 7-41), que nun libro de 450 páxinas como *Das Dalmatische* ocupan só 12 páxinas. Estes textos comprenden tamén uns proverbios que Bartoli (1906, I, § 35) cualificara de irrelevantes, ao se tratar de refráns vénetos dalmatizados. Na parte do libro que segue aos textos, dunhas 17 páxinas (Bartoli 1906, II, §§ 42-46), recóllense frases e palabras illadas relacionadas con campos semánticos do mar, do chan, de fenómenos meteorolóxicos, animais, plantas, do corpo humano, da casa e da familia, da relixión e das institucións, da artesanía e do mercado, como se dunha parte de cuestionarios dun atlas lingüístico se tratase. Finalmente, as últimas sete páxinas (Bartoli 1906, II, §§ 47-49) rexistradas da boca de Tuóne Udáina, preséntanse como un listado alfabético de frases, conxugacións e fraseoloxismos, organizadas a partir dos termos que Bartoli consideraba máis importantes. Alén deste material, a única fonte dispoñíbel para quen queira coñecer a fraseoloxía do dálmata son as anotacións realizadas por Ive (1886). Os demais autores ofrecen escasas achegas para a realización dun estudo fraseolóxico, nin sequera as de Giambattista Cubich que consultamos a través dos textos reeditados de Ive (1886) e de Bartoli (1996).

Para facilitar a consulta dos exemplos citados nesta contribución, pensamos que sería axeitado sinalar algunhas das características máis importantes do dálmata de Krk no ámbito da fonética e da morfoloxía. No referido ao vocalismo cómpre dicir que todas as vogais tónicas ditongan ³, as altas e as medio-altas só na sílaba libre, as medio-baixas e o *a* tanto na sílaba libre coma na trabada, con monotongación posterior na sílaba libre. Outro dato a ter en conta é que a apócope é un trazo moi xeneralizado; amais, non hai palatalización das velares ante *e* nin sonorización das xordas intervocálicas. No ámbito da morfoloxía verbal, aos cambios vocálicos e á difusión do infixo *-aj-* súmanse distintos procesos analóxicos e de converxencia, de xeito que as mesmas formas acaban servindo para o presente e mais para o copretérito de varias persoas verbais (p.e. *dekája* “digo”, “dis”, “di”, “din” e “dicía”, “dicías”, “dicían”), mentres que a forma verbal *fero*, pertencente ao paradigma do verbo *sáite* “ser”, coñece no século XIX un grao extraordinario de polifuncionalismo (Tekavčić 1976-77).

2. Algunhas cuestións metodolóxicas e prácticas

É ben sabido que a terminoloxía fraseolóxica é moi variada e que está relacionada en boa medida coas tradicións nacionais, como claramente se aprende dun recente manual internacional de fraseoloxía (Burger et al. 2007). Ante a necesidade de realizarmos a escolla dun manual de referencia para abordarmos esta cuestión, decidímonos polo de Baránov e Dobrovol’skij (2009), dunha ampla difusión no ámbito galego.

---

³ Menos as altas e as medio-altas nas palabras paroxítonas, cfr. Sánchez Miret 1998: 155-156.

Queda claro, despois do dito no apartado precedente, que os aspectos fraseolóxicos que pretendemos analizar nesta contribución atenden unicamente ao nivel do *idiolecto*, máis en concreto, ao idiolecto de Tuóne Udáina, sendo a sintaxe do dálmata, fixa ou libre, case completamente descoñecida no nivel da variación. Os textos recollidos por Bartoli da fala de Tuóne Udáina son efectivamente, como precisa Doria (1989:529), o corpus textual do dálmata moderno. O único texto amais destes, e cunha extensión considerábel, é a tradución da “Parábola do Fillo Pródigo”, feita por Cubich nos anos 40 do século XIX, na que, dado o carácter do texto, case non interveñen aspectos fraseolóxicos.

O segundo problema importante que cómpre ter en conta, é a falta dunha descrición, por elemental que fose, da sintaxe do dálmata moderno. No libro de Bartoli (1906, II, § 526-534), o capítulo sobre a sintaxe abrangue dúas páxinas, nas que o lingüista italiano se limita a realizar unhas breves consideracións verbo do partitivo, da posición do suxeito e do posesivo, da “consecutio temporum” e mais da función das perífrases do tipo *volo cantare*. Agora ben, visto que se trata dunha lingua morta, o exíguo corpus textual do dálmata moderno pode considerarse como definitivo: é pouco probábel que aparezan textos novos, nin sequera eses que segundo se pensa foron anotados polos eruditos locais ou os visitantes da vila de Krk nunha época anterior ás investigacións lingüísticas. Isto quere dicir, que o traballo dos dalmatistas dedicados ao estudo do dálmata moderno é esencialmente un traballo de reinterpretación. Ao longo do século XX os investigadores desta lingua (o espazo limitado non permite citalos por extenso) adicáronse sobre todo á reinterpretación da súa fonética histórica e, en menor medida, á reinterpretación da súa morfoloxía verbal e do léxico ⁴. A tarefa de elaborar un estudo detallado da sintaxe do dálmata non é nada doada: os textos son poucos, a lingua moribunda acusa un grao extremo de variación formal e de solucións analóxicas, e doutra banda as influencias italiana, veneciana e croata son evidentes, pero sen poder precisar a súa antigüidade. Será por todas estas razóns e moitas outras, polas que a súa sintaxe non centrou a atención dos investigadores, se prescindimos do traballo de Doria (1989), de calidade innegábel, mais bastante sintético, xa que se publicou nun volume de carácter enciclopédico.

Quen pretenda analizar a fraseoloxía do dálmata moderno non dispón dun punto de partida que lle permita debuxar a fronteira, aínda que sexa moi aproximada, entre a *sintaxe libre* e a *sintaxe fixa* (Ferro Ruibal 1996). A cantidade e a calidade de textos dispoñíbeis non permiten, sen un estudo previo e detallado, identificar as colocacións e os fraseoloxismos gramaticais e sintácticos. Porén, pensamos que non acontece o mesmo coas unidades que na recente literatura fraseolóxica en lingua galega son denominadas precisamente *unidades fraseolóxicas* (UUFF), seguindo a definición de Baránov e Dobrovól’skij (2009:53):

A condición máis importante para incluír unha expresión na clase das UUFF é (ademais da súa idiomaticidade) a fixación. Na fixación distínguense o aspecto estrutural e o aspecto de uso [...]. O primeiro caracteriza a expresión dende o

⁴ Sinalamos tan só a colección de artigos de Muljačić (2000) e os traballos de Tekavčić (1976-77) e Maiden (2004).

punto de vista da súa estrutura interna (restricións de transformación, defectividade do paradigma etc.). O aspecto do uso, en cambio, refírese á recepción da expresión por parte da comunidade lingüística, á percepción da frecuente repetición da expresión na fala de diferentes falantes.

O alto nivel de idiomaticidade das unidades fraseolóxicas en dálmata, como en calquera outra lingua, permítenos localizalas con relativa facilidade nos materiais dispoñíbeis, pero hai un aspecto, subliñado polos autores, así como por Ferro Ruibal (1996) noutra ocasión, que nos parece de enorme relevancia á hora de afrontar esta análise: a dimensión da colectividade no uso das unidades fraseolóxicas. Esta dimensión de colectividade, no momento de ser entrevistado Tuóne Udáina, xa non operaba no dálmata desde había moitos anos. Interesa logo, nesta contribución breve, estudar os aspectos das unidades fraseolóxicas no momento en que o proceso de creación fraseolóxica está irrecuperabelmente parado, no momento en que o que se formou como colectivo, acaba sendo individual, con todas as reducións e reinterpretacións inherentes que se perden no tempo. Esta é a dimensión que quixemos pór de relevo co título deste traballo “Os ditos do derradeiro en falar”.

Aínda que nesta contribución non trataremos dos proverbios, queremos engadir unha nota crítica ao xuízo de Bartoli (1906, I, § 35) verbo dos refráns recollidos da fala de Tuóne Udáina, xa que a adopción dos refráns doutra lingua, a través dunha sinxela tradución ou a través do calco, sobre todo o feito de que todos os refráns rexistrados na lingua dominada existen tamén na lingua dominante, di moito verbo da vitalidade da lingua dominada e da súa cultura popular ⁵. Polo tanto, falar dos refráns de Tuóne Udáina non pode ser a priori “überflüssig” nin “irreführend”, como quixera Bartoli, cuxa severidade, evidentemente, é debedora da idea obsoleta sobre a pureza da lingua.

En canto aos aspectos prácticos, a seguir daremos algunhas nocións básicas que pensamos de utilidade para afrontar esta análise. Respecto á maneira de aducir os exemplos, aparece primeiro a expresión formalizada, separada da expresión concreta por dous puntos (*dzer a la siánsa* “perder o siso”: *el vis a la siánsa* “el perde o siso”). Dado que o dálmata é unha lingua de atestación fragmentaria, onde a formalización non é posíbel (falta documentación de infinitivos, de pronomes indeterminados ou outros elementos), só aparece o exemplo concreto extraído dos textos. Os números que aparecen entre paréntese sinalan o parágrafo (§) e a columna (c.) ⁶ no texto orixinal. Na expresión formalizada, os acentos aparecen en todas as palabras polisilábicas, mentres que nos exemplos concretos extraídos dos textos mantense a forma de Bartoli.

Doutra banda decidimos simplificar o sistema de transcripción utilizado por Bartoli: o ditongo “inestábel” que el nota como *uø* cun arco superposto e cun acento (´) no medio arco, nótase aquí como *uó* (p.e. *brivuóta*); os elementos semivocálicos dos demais ditongos nótanse coas letras *i* (palatal) e *u* (velar) respectivamente; a alveolar

⁵ Tamén da intensidade do contacto lingüístico, como intentamos demostrar nun recente traballo verbo das influencias románicas na paremioloxía dialectal croata (Vuletić 2011).

⁶ A edición orixinal (alemá) de Bartoli (1906) cítase sempre polos parágrafos, como é habitual. Pero hai algúns de extensión considerábel e, por iso, no caso dos exemplos concretos, consideramos oportuno introducir tamén a referencia ás columnas do texto.

sonora [z], notada por Bartoli cun *s* cun punto superposto, representámola coa letra *z*; a africada sonora [dz], notada polo estudoso italiano cun *z* cun punto superposto, como *dz*. Mantemos iso si os símbolos *ń*, *ĺ* para a nasal palatal e a lateral palatal respectivamente, así como o símbolo *č* para a africada palatal xorda.

3. Da boca de Tuóne Udáina

Nos textos e noutro tipo de materiais recollidos por Bartoli da boca de Tuóne Udáina hai en xeral poucas expresións que con seguridade se poderían identificar como unidades fraseolóxicas, tal e como as definen Baránov e Dobrovol'skij (2009). Neste caso concreto, a fixación, como a condición máis importante para a identificación das unidades fraseolóxicas, pódese aplicar só desde o punto de vista estrutural, sendo o aspecto do uso reducido a unha única persoa. Isto explica a decisión de empregarmos a idiomaticidade como o principal criterio de identificación.

Na parte do libro de Bartoli (1906, II, §§ 7-41) na que se recollen os textos que ilustran a fala espontánea de Tuóne Udáina, atopamos as seguintes expresións que, vista a súa idiomaticidade e os aspectos estruturais, podiamos considerar como unidades fraseolóxicas:

1. *avár úna miánt búna* “ser intelixente”, “ter boa cabeza”: *l-avás una miánt búna* “el é intelixente”, “el ten boa cabeza” (Bartoli 1906, II; § 15, c. 11).

Coa expresión *l-avás una miánt búna*, literalmente “el ten unha mente boa”, o bispo da vila de Krk, patrón do pai de Tuóne Udáina, intentara convencer o vello Frane Udáina de que lle deixase ao seu fillo frecuentar a escola. Bartoli tradúcea como “ha [una] testa buona”, o que equivale a “ten boa cabeza”.

2. *dzer dakuárd kóle paráule* “entenderse”: *se dzàime dakuárd kole paráule* “se nos entendemos” (Bartoli 1906, II, § 26, c. 15).

O contido desta expresión interpretado literalmente sería “ir de acordo coas palabras”. Tamén a tradución de Bartoli é literal: “se andassimo d'accordo colle parole”. A expresión aparece na parte do texto na que Udáina explica que intentaba falar cos friulanos que daquela traballaban na vila de Krk, para ver “se nos entendemos”. Na tradución ao galego: “Eu falaba con eles na miña lingua, así en veklisún, para escoitar a súa lingua, o que falaban, se nos entendésemos; pero non nos entendiamos, nin unha palabra” (Bartoli 1906, II, loc. cit.). É difícil dicir se se trata dunha verdadeira unidade fraseolóxica ou dunha interesante solución de Tuóne Udáina; de todos os xeitos, nos textos recollidos atopamos moitas referencias ao feito de entender ou non unha lingua, onde o recurso máis frecuente é (*no*) *kapaĵa* “(non) entendía(n)”.

3. *kavúrse del kup* “tirar da cabeza, da memoria”: *me la ju kavút del kúp* “tireina da cabeza” (Bartoli 1906, II, § 26, c. 17).

A expresión corresponde directamente, desde o punto de vista da estrutura e do contido, á italiana *cavarsi qualcosa dalla testa*, literalmente “extraer (cavando) algunha cousa da cabeza”, e aparece na situación na que Udáina intenta explicarlle a Bartoli

porque lle dicía non coñecer unha palabra que uns anos antes fora recollida da súa boca por outro investigador.

4. *favlúr in diče* “falar italiano”: (Bartoli 1906, II, § 27, c. 19).

O vello Udáina comentaba *que favlúr in diče fero favlúr ple bún, ple mái ke de kól ke favlúa i vetrúni* “falar italiano era mellor, moito mellor que o que falaban os vellos”. Bartoli (loc. cit.) explica que “hier ist das Toskanische gemeint” [aquí pénsase en toscano]. A expresión incorpora como un elemento fraseolóxico a terceira persoa do presente de indicativo do verbo italiano *dire*. Un fenómeno semellante atopámolo en croata, onde a un italiano se lle chama despectivamente *digíc*, que procede do véneto dálmata *digo!*, expresión moi corrente na fala dos italianos do Adriático oriental, cando queren que lles atendan ó que din, co significado de “escoita!”⁷.

5. *dzer a lészina* “ir durmir”: *ju vis a lészina* “eu vou durmir” (Bartoli 1906, II, § 28, c. 21).

Este exemplo, como tamén o exemplo seguinte, aparece no parágrafo que Bartoli dedica ás cuestións da etimoloxía popular (*Volksetymologien*). Parece que o vello Udáina interpretaba a expresión como “ir a Lesina”, onde Lesina é o nome italiano da vila e da illa de Hvar en Dalmacia. Aínda que non podemos precisar a súa evolución, o verbo croata *ležati*, “estar deitado”, probabelmente ten algo que ver na formación desta expresión.

6. *dzer a la siánsa* “perder o siso”: *el vis a la siánsa* “el perde o siso” (Bartoli 1906, II, § 28, c. 21).

Bartoli neste caso só apunta cara á etimoloxía popular “ir á Ascensión”⁸, sen precisar que a mesma expresión popular está presente nas distintas falas vénetas da rexión. Así en Zadar/Zara (Dalmacia) “*andar a la Sensa* [...] dicesi di chi per soverchia età non ha più intiero il discorso” (Miotto 1984:187, s. v. *sènsa*), en Koper ~ Capodistria (Istria eslovena) “*andàr a Sènsa rimambire*” (Manzini ~ Rocchi 1995:211, s. v. *Sènsa2*) ou en Buje ~ Buie (Istria croata) “*andàr in sènsa andare in calore amoroso, avere la testa fra le nuvole*” (Dussich 2008:239, s. v. *sènsa*). Hai dúas interpretacións etimolóxicas para esta expresión, unha a través da contaminación con *seménsa* e *andàr in seménsa* “rimbecillire” (Manzini ~ Rocchi 1995:210-211, s. v. *seménsa*, s. v. *sènsa*) e outra a través dunha crenza popular, segundo a cal o día da Ascensión unha nave vai polos portos recollendo a xente do baixo mundo, que canto máis insensata, máis alto cargo chega a ocupar nesta nave (Rosamani 1968:1001-1002, s. v. *Sensa*). En dálmata, evidentemente, trátase dunha expresión emprastada das falas vénetas.

Na mesma parte do libro aparece a frase *te maníka de plé: me puór a jú ke féro un strúdz* (Bartoli 1906, II, § 28, c. 21), literalmente “comes demais, paréceme que es unha avestruz”. A interpretación do vello Udáina era que se *dekája strúdz perkó el distrudzàja kuónta ráuba ke ge venáro in buák* “dise avestruz porque desfai canto lle

⁷ Cfr. Rosamani 1968:309, s. v. *digo!*

⁸ A festa da Ascensión chámase *Sensa* ou *Senza* en moitas falas vénetas de Dalmacia e Istria (cfr. Rosamani 1968:1001, s. v. *Sensa*).

vén á boca” (loc. cit.). Faltan máis exemplos que nos permitan falar dunha eventual unidade fraseolóxica *sáite un strudz (literalmente “ser unha avestruz”) co significado de “ser un lambón, un comellón”. Sexa como for, o uso que fai Udaina evidentemente está en relación coa expresión italiana *avere uno stomaco di struzzo* (dise dunha persoa que pode comer calquera cousa), pero con cambio semántico *strudz* “quen é capaz de comer calquera cousa” → *strudz* “quen come moito”.

Como xa advertimos, nos parágrafos 42-46 do libro de Bartoli (1906, II) recóllense frases e palabras illadas relacionadas con distintos campos semánticos. Nestes parágrafos atopamos as seguintes expresións:

7. *sáite mis jom* “estar hernioso”: *el fero mis jóm* “el está hernioso” (Bartoli 1906, II, § 44, c. 47).

A expresión *el fero mis jóm*, literalmente “el é medio home”, é traducida por Bartoli (loc. cit.) como “Está hernioso”. Non hai maneira de saber se a tradución é correcta, pero a mesma expresión en Rosamani (1968:627, s. v. mézo) non ten nada que ver coa condición dun hernioso: *el ga diese ani, ma el xe mezo omo* evidentemente refírese a un neno que xa parece home.

8. *te batúa la bajonét* “tés fame” (Bartoli 1906, II; § 44, c. 49).

O significado parece seguro, porque tamén aparece confirmado no dialecto véneto de Zadar: *la baionetta me batte* “mi batte la sguiscia” (Rosamani 1968:56, s. v. baioneta). Noutro lugar Rosamani (1968: 21, s. v. Ana) dá “E’ batte la sguiscia (fam. tosc.) cioè A una gran fame”.

9. *se jai jetuót ne la niéna* “seméllalle á nai” (Bartoli 1906, II, § 45, c. 55).

Literalmente “tíralle á nai”, este dito probabelmente está en relación coa expresión bastante corrente nos dialectos croatas *baciti se na koga* (literalmente “tirarlle a alguén”) co significado de “parecerse a alguén”.

10. *fur i tuárt* “enganar (en matrimonio)”: *ke la molér ge fúa i tuárt* “que a muller o engana” (Bartoli 1906, II, § 45, c. 55).

É evidente a relación co dito italiano *far le fusa torte* “enganar (en matrimonio)”, pero na versión de Tuóne Udáina falta o equivalente dálmata do elemento *fusa* “fusos”.

Os parágrafos do 47-49 do segundo volume do libro de Bartoli (1906) conteñen, como xa advertimos, as respostas ás preguntas directas ou aos estímulos do investigador. As unidades fraseolóxicas nesta parte do libro non son só máis numerosas ca nas outras partes, senón que tamén resultan menos problemáticas, sendo a súa identificación na maioría dos casos completamente segura.

11. *čapír la brivuóta* “fuxir”: *el ju čapút la brivuóta* “el fuxiu” (Bartoli 1906, II, § 47, c. 66).

A tradución italiana proporcionada por Bartoli é “ha preso l’aire”. Trátase dunha dalmatización (fonética) do dito véneto *ciapar la brivada*, de ampla difusión nas falas

vénetas de Istria e Dalmacia (Rosamani 1968:118, s. v. brivada; Miotto 1984:33, s. v. brivada).

12. *čapúr a bruz kamáisa* “coller de sorpresa”: *lo ái čapuót a brùz kamáisa* “collino de sorpresa” (Bartoli 1906, II, § 47, c. 66).

Trátase dunha expresión común a toda a área italománica setentrional (cfr. LEI 7, 876, s. v. brusi9-, 1.a.α2), cfr. veneciano *chiapàr uno a brusa camisa* “cogliere o sorprendere uno exabrupto, ex tempore, all’improvviso” (Boerio 1856:122-123, s. v. camisa).

13. *sáite čol i kamáisa* “ser íntimos (amigos)”: *i fero čòl e kamáisa* “son íntimos (amigos)” (Bartoli 1906, II, § 47, c. 66).

Esta expresión (ital. *essere culo e camicia* “ser íntimos (amigos)”, literalmente “ser cu e camisa”) é moi corrente no dominio italománico, tamén nas falas vénetas de Istria e Dalmacia (cfr. Rosamani 1968:277, s. v. cul, Miotto 1984:42, s. v. camisa). Nas variedades croatas da costa e das illas hai un dito moi semellante co mesmo sentido (amizade íntima, inseparabilidade): *biti s kim gaće i guzica*, literalmente “ser con alguén calzón e cu”.

14. *fur diatremún* “facer amodo, aos poucos”: *fume toč diatremún* “facemos todo pouco a pouco” (Bartoli 1906, II, § 47, c. 66).

No texto, a expresión aparece acompañada pola tradución “facciamo tutto mano mano”, mentres no glosario (Bartoli 1906, II, c. 179) a entrada *diatremún* inteprésate como “a un tempo”. No dálmata *diatremún* corresponde enteiramente ao véneto *dietromán* “a mano a mano, mano dietro mano, man mano (uno dopo l’altro, uno dietro l’altro)”, con moita variación formal (dreiomán, driomán, indrioman etc, cfr. Rosamani 1968:308, s. v. dietroman).

15. *dékro de toči i koláur*: *ne dekája de toči i kolaur* (Bartoli 1906, II, § 47, c. 68).

O dito é acompañado pola tradución italiana “ne dice di tutti i colori”, o que explica que o noso exemplo correspondería ao dito italiano *dirne di tutti i colori* “sfogarsi verbalmente in modo violento”. O contexto, non obstante, permite pensar que o sentido máis amplo do dito empregado por Tuóne Udáina era simplemente “dicir parvadas”.

16. *sáite un muz di món* “ser un idiota”: *tu sài muz di món* “es un idiota” (Bartoli 1906, II, § 48, c. 70).

Na tradución de Bartoli (loc. cit.) “tu sei un imbecile”, o dito empregado por Tuóne Udáina significa literalmente “es un cara de cona”. Esta expresión é moi corrente nas falas vénetas da rexión, cfr. no dialecto de *Zadar mùso de mòna* (Miotto 1984:129, s. v. mùso).

17. *dur join par de pétemele bun* “dar unha boa malleira”: *te o dút join par de pétemele bún* “deiche unha boa malleira” (Bartoli 1906, § 48, c. 70).

Esta unidade fraseolóxica está formada sobre o fraseoloxismo véneto *pètimele bone* “allusione scherzosa alle sculacciate date ai bambini” (Miotto 1984:152, s. v. *petàr-se*). A tradución proporcionada por Bartoli é “ti ho dato un capriccio di bastonate”.

18. *avár pipí* “ter medo”: *el avàs pipí* “el ten medo” (Bartoli 1906, II, § 48, c. 71).

O elemento pipí da linguaxe infantil non pode facer referencia a outra cousa máis ca á acción de ouriñar. Polo tanto, na base desta unidade fraseolóxica está a idea moi común de “mexar(se) de medo”. A expresión *el avàs pipí* é traducida por Bartoli (loc. cit.) como “ha paura”.

19. *dzer a reméng* “arruinarse”: *el ju dzait a reméng* “arruinouse” (Bartoli 1906, II, § 48, c. 71).

Trátase dunha adaptación do dito *andare in remengo* “arruinarse”, moi común no dominio italo-románico, cfr. Rosamani 1968:870, s. v. *reméngo*.

No parágrafo 48 aparece unha expresión que probabelmente funcionaba como unidade fraseolóxica: *el e vuád el mastél* (Bartoli 1906, II, § 48, c. 75), literalmente “a cuba está baleira”. O seu valor fraseolóxico parece confirmado polo feito de que, segundo o propio Tuóne Udáina, o seu pai dicíallo sempre (*el túta me dekája siánpro* “padre dicíamo sempre”). O problema é que non sabemos que significaba esta expresión, e a tradución literal de Bartoli (loc. cit.) “*è vouto il mastello*” non axuda moito.

4. Consideracións finais

Subliñamos xa o feito de que a fonte principal para o coñecemento da fraseoloxía do dálmata moderno constitúea *Das Dalmatische* de Matteo Giulio Bartoli (1906), tamén que este libro, na súa parte non interpretativa, non é, nin poderá ser máis que a documentación dos fragmentos da fala de Tuóne Udáina, universalmente considerado o derradeiro falante de dálmata. A parte do libro na que aparecen exemplos da súa fala espontánea, unhas 12 páxinas en total, repartidas entre a transcrición e a tradución italiana dos textos recollidos, contén moi poucas expresións que poderíamos considerar como unidades fraseolóxicas. Unha boa parte das identificadas como tales no idiolecto de Tuóne Udáina, aparecen na parte do libro que contén respostas ás preguntas directas formuladas polo investigador e que non chega ás sete páxinas. Este dato parécenos importante telo en conta.

Analizadas desde unha perspectiva comparada, a maioría das unidades fraseolóxicas recollidas de Tuóne Udáina teñen unha correspondencia directa no veneciano e nas falas vénetas da rexión ou mesmo na lingua italiana, pero somos conscientes de que a documentación do dálmata é moi fragmentaria, coincidindo esencialmente co idiolecto de Tuóne Udáina, para poder chegar a calquera tipo de conclusión máis xeral. Aínda así, coidamos que non sería demasiado aventurado afirmar que a fraseoloxía do dálmata moderno ou, mellor dito, do que coñecemos como dálmata moderno, coincidía esencialmente coa fraseoloxía do idioma dominante dos seus últimos falantes, é dicir, da variedade local do véneto. Temos bos motivos para pensar que este estado de cousas non era característico só do século XIX, senón tamén de boa parte do período de

dálmata moderno. A diglosia véneta-dálmata na parte meridional da illa de Krk e o contexto sociolingüístico para tal desenvolvemento probabelmente non foran unha consecuencia inmediata da conquista veneciana definitiva da illa de Krk a finais do século XV, pero tampouco debía tardar moito en producirse, como claramente o demostran as observacións do paduano Alberto Fortis (1778:534), que visitara a illa tres veces entre os anos 1771-1774: “In former times the inhabitants of the city spoke a particular dialect of their own, somewhat resembling that of Friuli; but at the present they generally use the Venetian dialect”⁹.

Precisamos agora: a imaxe da fraseoloxía dálmata, tal e como nos quedou transmitida por Tuóne Udáina, é a dunha lingua completamente dominada, que imita a lingua dominante. Máis que unha lingua dominada, o dálmata era xa nos tempos da mocidade de Tuóne Udáina unha lingua limitada a contextos e grupos moi restrinxidos, nin sequera unha lingua de uso cotián. Parece que a única “institución” na vila de Krk que a protexía era unha taberna na que, aínda na primeira metade do século XIX, se xogaba á morra obrigatoriamente en dálmata (cfr. Bartoli 1906, II, §§ 12-13). Para quen a coñeza, saberá que os xogadores habían de dicir os números e pouco máis.

Para pechar esta breve paréntese sociolingüística, e volvendo ás cuestións fraseolóxicas, debemos sinalar que o problema principal desta análise reside nun dos aspectos máis importantes da fraseoloxía, o uso e a súa relación coa noción de comunidade lingüística. Sábese que Tuóne Udáina foi capaz de nomear a case todas as persoas coas que falaba en *veklisún* ao longo da súa vida, entre estas persoas parecen ser particularmente importantes os que el chamaba “os oito vellos”. Nun fragmento das súas lembranzas (Bartoli 1906, II, § 11) atopamos literalmente: *kuónd ke féro i vetrùni vív, kóli vápto, ju kon tóci kúint ju favlúa in veklisún* “cando estaban vivos os vellos, aqueles oito, eu con todos falaba en *veklisún*”. “Os oito vellos” morreron todos entre os anos 1835 e 1850 (cfr. Bartoli 1906, I, § 133), entre eles tamén o pai de Tuóne Udáina. Isto quere dicir que no ano 1897 os lazos da comunidade lingüística, como o instrumento principal da recreación fraseolóxica, había case 50 anos que non funcionaban. Como consecuencia deste feito, os ditos e outros elementos fraseolóxicos que se puideron recoller da boca de Tuóne Udáina non presentan unha fraseoloxía viva, máis ben son a remota memoria da creación fraseolóxica dunha comunidade lingüística xa desaparecida. Simplificando un pouco podíamos dicir que a fraseoloxía do dálmata morrera case medio século antes de morrer a lingua mesma.

Canto queda dito, coidamos que serve para explicar os aspectos de uso desta lingua. Para podermos formular conclusións máis xerais verbo dos aspectos estruturais da fraseoloxía, quedanos estudar non só as unidades fraseolóxicas, senón tamén os demais elementos da súa sintaxe fixa, sobre todo a dos niveis máis baixos de idiomaticidade.

---

⁹ A lingua á que se refire Fortis é indubidablemente o dalmático. Sabémolo grazas a unha frase que Fortis mesmo anotara para ilustrar a fala. A frase que citamos á continuación, notada según os usos de ortografía véneta daquela, xa leva unhas pegadas inconfundíbeis de influencia lingüística véneta: “La isla de Vicla circondata da torno dall’jague de mur ziraja circa miglie chiant; ce facile approdor de burche de runqua grandezza nei zu puarich”.

5. Referencias bibliográficas

- BARÁNOV, Anatolij; DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij (2009): *Aspectos teóricos da fraseoloxía*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia.
- BARTOLI, Matteo Giulio (1906): *Das Dalmatische. Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der apennino-balkanischen Romania*. 2 vols. Wien: Alfred Hölder.
- BOERIO, Giuseppe (1856): *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia: Tipografia di Giovanni Cecchini edit.
- BURGER, Harald; DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij; KÜHN, Peter; NORRICK, Neal R. (eds.) (2007): *Phraseologie. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung. 1. Halbband*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- DORIA, Mario (1989): "Il dalmatico: a) Storia linguistica interna", en HOLTUS, Günter; METZELTIN, Michael; SCHMITT, Christian (eds.) (1989): *Lexikon der Romanistischen Sprachgeschichte. Band III. Die einzelnen romanischen Sprachen und Sprachgebiete von der Renaissance bis zur Gegenwart. Rumänisch, Dalmatisch/Istroromanisch, Friaulisch, Ladinisch, Bündnerromanisch*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 522-530.
- DUSSICH, Marino (2008): *Vocabolario della parlata di Buie d'Istria. (Collana degli Atti 29)*. Rovigno: Centro di Ricerche Storiche di Rovigno.
- FERRO RUIBAL, Xesús (1996): *Cadaquén fala coma quen é. Reflexións verbo da fraseoloxía enxebre*. A Coruña: Real Academia Galega.
- FORTIS, Alberto (1778): *Travels into Dalmatia*. London: J. Robson.
- IVE, Antonio (1886): "L'antico dialetto di Veglia", en *Archivio glottologico italiano* 9, 1886, 115-187.
- KÖNIGES, Celta (1933): *Veglia mai olasz nyelvjárása (L'odierno dialetto di Veglia)*. [Tese de doutoramento da Universidade de Budapest].
- LEI = Pfister, Max (1979-): *Lessico Etimologico Italiano*. Wiesbaden: Reichert.
- MAIDEN, Martin (2004): "Into the past. Morphological change in the dying years of Dalmatian", en *Diachronica* 21/1, 2004, 85-111.
- MANZINI, Giulio; ROCCHI, Luciano (1995): *Dizionario storico fraseologico etimologico del dialetto di Capodistria. (Collana degli Atti 12)*. Rovigno: Centro di Ricerche Storiche di Rovigno.
- MIOTTO, Luigi (1984): *Vocabolario del dialetto veneto-dalmata*. Trieste: Edizioni LINT.
- MULJAČIĆ, Žarko (2000): *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag.

- (2001): “La terminologia dell’approccio relativistico”, en ORIOLES, Vincenzo (ed.) (2001): *“Dal ‘paradigma’ alla parola”. Rifflessioni sul metalinguaggio della linguistica*. Roma: Il Calamo, 151-160.
- (2005): “Contributi alla biografia di Antonio Udina Burbur”. BOMBI, Raffaella et al. (eds.) (2005): *Studi linguistici in onore di Roberto Gusmani*. Alessandria: Edizioni dell’Orso, 1281-1294.
- (2006): “Noterelle dalmatoromanze”, en *Estudis Romànics XXVIII*, 2006, 319-328.
- (2008): “O nekim nedostacima i jednoj krupnoj netočnosti u Bartolićevoj monografiji *Das Dalmatische*, en *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14, 2008, 325-337.
- MULJAČIĆ, Žarko (2000): *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*. Köln-Weimar-Wien: Böhlau Verlag.
- ROSAMANI, Enrico (1968): *Vocabolario giuliano dei dialetti parlati nella Venezia Giulia, in Istria, in Dalmazia, a Grado e nel Monfalconese*. Bologna: Cappelli.
- SÁNCHEZ MIRET, Fernando (1998): *La diptongación en las lenguas románicas*. München -Newcastle: LINCOM Europa.
- STRČIĆ, Petar (1998): “Otok Krk u doba posljednjeg dalmatofona Antona Udine Burbura (XIX. st.)”, en *Folia onomastica Croatica* 7, 1998, 237-266.
- TEKAVČIĆ, Pavao (1976-77): “Sulla forma verbale vegliota “fero” e sull’origine del futuro veglioto”, en *Incontri Linguistici* 3/1, 1976, 71-89.
- VULETIĆ, Nikola (2011): “L’herència cultural romànica als refranys meteorològics del croat txacavià”, en GARGALLO GIL, José Enrique (coord.) (2011): *I proverbi meteorologici. Ai confini dell’Europa romanza*. Alessandria: Edizioni dell’Orso.
- ZAMBONI, Alberto (1990): “Tipologie a contatto nell’Alpe Adria”, en SPINOZZI MONAI, Liliana (ed.) (1990): *Aspetti metodologici e teorici nello studio del plurilinguismo nei territori dell’Alpe-Adria*. Atti del Convegno Internazionale Udine, 12-14 ottobre 1989. Tricesimo: Aviani, 117-142.

